

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/77/237-242>

Təhminə Dağstan qızı Muxtarlı
Odlar Yurdu Universiteti
Magistrant
tahmina.mukhtarli@mail.ru

DİLÇİLİYİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN GÜNÜMÜZƏDƏK

Xülasə

Ən qədim zamanlardan uzunmüddətli inkişaf yolu keçərək dövrümüzə qədər gələn dilçilik elmi böyük tarixə malikdir. Dilçilik elminin dilin təcürbi məsələlərilə məşğul olmasının beş min ilə yaxın tarixi vardır. Dilçilik elminin tarixi qədim hind dilçiliyindən başlayır. Yunan dilçiliyi də qədim dövrün dilçiliyi sahəsində mühüm yerə malikdir. Ərəb dilçiliyi qədim dövr dilçilik məktəblərindən biri olub, bir qədər sonra – eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmış, IX-X əsrlərdə inkişaf yoluna çıxmışdır. Orta əsrlərdə durğunluq dövrü olub. Orta əsrlərdə yalnız latın dili əsasında yazılan qrammatikalar və dərsliklər sırf dilçiliyə aid idi. Bir sıra alimlərin fikrincə müqayisəli-tarixi dilçiliklə dilçilik elmi meydana gəlmişdir.

Açar sözlər: *dilçiliyin yaranması, dilçiliyin inkişaf yolları, qədim hind dilçiliyi, yunan dilçiliyi, ərəb dilçiliyi, XIX əsr dilçiliyi, müqayisəli-tarixi dilçilik*

Tahmina Dagestan Mukhtarlı

The emergence and development of linguistics from ancient times to the present day

Abstract

The science of linguistics has a big history, going through a long period of development from ancient times to the present day. Linguistics has a history of dealing with practical issues of language for about five thousand years. The history of linguistics begins with ancient Indian linguistics. Greek linguistics also has an important place in the field of ancient linguistics. Arabic linguistics was one of the schools of linguistics in ancient times, and later was established in the VII-VIII centuries AD, it began to develop in the IX-X centuries. There was a period of stagnation in the Middle Ages. In the Middle Ages, grammars and textbooks based solely on Latin were purely linguistic. According to a number of scholars, linguistics emerged with scientific comparative-historical linguistics.

Key words: *the emergence of linguistics, ways of developing linguistics, ancient Indian linguistics, Greek linguistics, Arabic linguistics, linguistics of the XIX century, comparative-historical linguistics*

Giriş

Dilçilik elminin tarixi qədim hind dilçiliyindən başlayır. Bunun əsas səbəbi odur ki, ilk dəfə hindlilər dilin xüsusiyyətlərinin mahiyyətini ehtiva edən qrammatik quruluşu tədqiq etmişlər. Hindlilərin ədəbi dili sanskritlə prakrit (xalq dili) arasında yaranan ciddi fərqlənmə nəticəsində qədim hind dilçiliyi yaranmışdır. Müqəddəs himnlərin dili olan sanskrit zaman keçdikcə öz kommunikativ funksiyasını itirərək geniş xalq kütləsi üçün anlaşılmayan bir dil olmuşdur. Bu dilin qanunlarının qorunmasına və onun anlaşılıb başa düşülməsinə böyük ehtiyac duyulurdu. Başqa tərəfdən Sanskrit dili prakritin təsirindən qorunmalı idi. Bütün bu kimi amillər qədim hind dilçiliyinin formalaşmasına zəmin yaratdı.

Miladdan 1500 il öncə yarandığı güman edilən dini-fəlsəfi kitabələr – vedalar qədim hind dilçiliyinin tədqiqat obyektini təşkil edirdi. Həmin kitabələr Riq-veda (himnlər vedası), Sama-veda (Şeirlər vedası), Yacur-veda (Qurban vedası), Athurva-veda (Ovsunlar vedası) adlanırdı. Onların ən əhəmiyyətli qədim Riq-veda hesab edilir. Qədim hindlilərdə dilçilik fikirləri veda ədəbi abidələrində konkret olaraq öz əksini tapmış vedanqlər məlumdur ki bunlar aşağıdakılardır:

1. Şişka – fonetika və tələffüz məsələlərindən bəhs edilir;

2. Nirukta – burada leksikologiya və etimologiya məsələlərindən bəhs olunur;
3. Vyakaranada – burada qrammatika məsələlərindən bəhs olunur;
4. Çxanda – poeziya nəzəriyyəsinə həsr olunur.

Miladdan öncə IV əsrin ikinci yarısı – III əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Panini qədim hindlilərin görkəmli dilçisi hesab olunur. Onun 3996 sutradan – ritmik şəkildə ifadə olunan qaydadan ibarət sanskrit dilində yazdığı qrammatika əsəri qədim hindlilərdə müqəddəs sayılan himn dilinin məsələlərini bütün dolğunluğuyla əks elətdirir. Panini hər şeydən öncə dili sistem kimi dərk edirdi və eyni zamanda, nitq hissələrini də ayırırdı. Panini 6 nitq hissəsi barəsində məlumat verirdi. Kök, sözün əsası, daxili fleksiya, şəkilçi, vurğu, intonasiya kimi dil vahidləri barəsində konkret fikirləri mövcuddur. Maraqlıdır ki, Panini Hindistan dialektlərinin də fərqlərinə diqqət yetirirdi.

Yunan dilçiliyi də qədim dövrün dilçiliyi sahəsində mühüm yerə malikdir. Bu dilçilik özündə yunan dilçiliyini və “İskəndəriyyə qrammatikası”nı ehtiva edir. Yunan dilçiliyi Yunanıstanda yaranıb inkişaf etmişdir, “İskəndəriyyə qrammatikası” Misirin yunan müstəmləkəsi olduğu dövrdə Ptolomeylər dövlətinin mövcud olduğu vaxtda yaranmışdır. Bu məktəblər coğrafi əlamətlərinə görə fərqlənirdilər. Bundan başqa bu məktəblər arasında dilçiliyin tədqiqat obyektini və bu elmi yarıdanlara görə çox ciddi fərqlər var idi.

Qədim yunan dilçilik məktəbi Aristotelin, Platonun və Demokritin adı ilə bağlıdır. Bu məktəbin tədqiqatında dilin nəzəri məsələləri, mahiyyəti və əmələ gəlməsi öndə gəlirdi. Bundan başqa dilin qrammatik quruluşu, səs cəhətdən də müəyyən işlər görülürdü. Yunan dilçilik məktəbində poetika və üslub məsələləri geniş tədqiq olunmuş dilçilik sahələri idi.

Dilçiliyin daha çox təcrübi məsələləri, normativ qrammatika məsələləri ilə məşğul olan məktəbi “İskəndəriyyə qrammatikası” məktəbi idi. Yunan dilçilik məktəbindən fərqli olaraq “İskəndəriyyə qrammatikası” məktəbinin yaradıcıları dilçi idilər.

Ərəb dilçiliyi qədim dövr dilçilik məktəblərindən biri olub, bir qədər sonra – eramızın VII-VIII əsrlərində yaranmış, IX-X əsrlərdə inkişaf yoluna çıxmışdır. Ərəb dilçiliyi də hind dilçiliyi kimi dini dil vahidlərini çox sayda ərəb dialektlərinin nüfuzədgici təsirindən qorumaq ehtiyacından meydana gəlmişdir. Ərəb dilçiliyi məktəbin digər dilçilik məktəblərindən fərqi ərəb dilinin qrammatik quruluşu, leksik və fonetik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Əli ibn Sina “Danışiq səslərinin səbəbləri” əsəri ilə fizioloji fonetikanın gözəl nümunəsini yazmaqla fonetika sahəsində ensiklopedik zəkaya çevrilmişdir. Sibaveyhi qrammatika sahəsində “Əl-Kitab” adlı əsər yazmışdır. Ərəb dilçiləri isim, feil və ədat olmaqla üç nitq hissəsini göstərirdilər. Təxminən min il sonra Frans Bopp ərəb qrammatiklərinin bu sahədə gördükləri işlərdən təsirlənərək müqayisəli tarixi metodun yaradıcısı olmuşdur.

Yalnız ərəb dilinin tədqiqi ilə məşğul olmaqla məhdudlaşmamaq ərəb dilçilik məktəbinin əlamətdar cəhəti idi. Bu baxımdan Kınık adlı türk qəbiləsindən olan Mahmud Kaşğarının tədqiqatları təkə ərəb dilçiliyində deyil, ümumilikdə, dilçilik tarixində mühüm rola malikdir. O, hələ XI əsrdə müqayisədən istifadə edərək bunu dilçiliyin əsas metodlarından birinə çevirmişdir. Ə.Dəmirçizadə onun “Divani-lügət it türk” əsərində fonetik, leksik və qrammatik müstəvidə apardığı müqayisələrin məzmun və mahiyyətini geniş şərh etmişdir. Mahmud Kaşğarının bu əsərində müqayisəli tarixi dilçiliyin əsl mahiyyətini ehtiva edən ünsürlərin rüşeymləri aydın olur. Dilçilikdə, xüsusilə türkologiyada müqayisəli-tarixi metodun ilkin başlanğıcını XVIII-XIX əsrlərdən yox, XI əsrdən M.Kaşğarının “Divani-lügət it türk” əsərindən başlamaq doğru olar.

Müxtəlif elm sahələrində olduğu kimi dilçilik sahəsində də orta əsrlərdə durğunluq dövrü olub. Qaragüruhçu qüvvələr dilçilik sahəsində yeniliklərin meydana gəlməsinə mane olurdular. Dilçilik nəzəriyyəsi sahəsində orta əsrlər üçün diqqəti cəlb edəcək hadisə olaraq təkə nominalistlər və realistlər arasında olan fikir mübarizəsini göstərmək olar. Əslində onlar fəlsəfə elminin təmsilçiləri idilər. Fikir müxtəlifliyi əşya və məfhum üzərində olduğuna görə müəyyən qədər dilçilik elmi üçün də maraqlı idi.

Realistlərin rəhbəri Kenterberi yepiskopu Anselm idealist mövqedən yanaşaraq çıxış edirdi ki, real olan təkə ümumi məfhumlar var və onlara uyğun hadisələr və əşyalar həmin məfhumların zəif və sönük surətləridir. Nominalistlər isə bunun əksinə olaraq yalnız əşyaların real vəziyyətdə mövcud olduğunu göstərirdilər. Onların başçısı kompyenli Rosselin izah edirdi ki, nəinki məfhumlar əşyalardan

kənarında mövcud deyil, hətta əşyaların xarakterini də əks elətdirmir. Lakin din xadimləri noministlərin fikirlərinə də kəskin hücum edir və onları ciddi surətdə təqib edirdilər.

Orta əsrlərdə yalnız latın dili əsasında yazılan qrammatikalar və dərsliklər sırf dilçiliyə aid idi. Prissianın və Donatın bu dil üzrə təlimatları çox yayılmışdır. Latın dili katolik kilsəsinin dili olduğuna görə ona həsr olunmuş xeyli miqdarda təcrübi məqsəd daşıyan dərsliklər yaranırdı.

Qrammatika sahəsində orta əsrlərdə cüzi də olsa, suffikslərin kəşfi, isim və sifətlərin fərqləndirilməsi kimi bir sıra yeniliklər yarandı. Avropada intibah dövrü XIV-XVI əsrlər hesab olunur. Bu dövrdə antik mədəni irsə humanist münasibət mövcud idi. Qədim latın və yunan mətnləri üzərində Robert Stefanus, oğlu Henri Stefanus, İohan Reyxlin işləyirdilər. İohan Reyxlin qədim yəhudi, ərəb, arami və b. dillər sahəsində yazdığı “Qədim yəhudi dilinin qrammatikası” adlı əsəri maraqlı doğurur.

XVI yüzildə fransız, alman, ingilis, çex, macar, polyak, uels, slavyan, bask dillərinin qrammatikası yaranmışdır. Danimarkalı alim Yakob Madsen Arus “İki kitabın hərfləri haqqında” adlı kitabçası fonetika sahəsində həmin dövrdə görülmüş maraqlı işlərdən biri idi.

Dilçilik tarixində XVII-XVIII əsrlər böyük inkişaf ilə xarakterizə olunur. Bu dövr dilçiliyi zəmin yaratdı ki, XIX əsrin əvvəllərindən əsl elmi dilçilik meydana gəlsin.

İntibah dövrünün qrammatika nümunələri kimi Oksford universitetinin professoru Uollisin 1653-cü ildə təcrübi səpkidə yazdığı “İngilis dili qrammatikası” əsərini, Rexexuzenin latın dili, D.Kleynin Litva dili üçün yazdıqları qrammatikaları, Henri Vilhelm Ludolfun “Rus dilli qrammatikası” əsəri, Lomonosovun “Rusiya qrammatikası” əsəri, Erik Pondoppidanın, P.Süvün, Henri Hernenin, Heysqordun Danimarka dilinin qrammatikası üzrə gördükləri işləri göstərmək olar.

İntibah dövründə lüğətçilik sahəsində fransız, italyan lüğətlərinin əsasında hazırlanmış “Rusiya Akademiyası lüğəti”, Menajın “Fransız dilinin etimoloji lüğəti”, Ferrarinin “İtalyan dilinin mənbələri”, XVII-XVIII əsr dilçiliyində əlamətdar hadisə olan müxtəlif xalqların dillərinin lüğətinin hazırlanması, bu sahədə rus səyyahı və təbiətşünası Simon Pallasın 272 dili əhatə edən dördcildlik lüğət, ispan rahibi Lorenzo Gervasin 307 dilin materiallarına əsaslanan “Məlum xalqların dillərinin kataloqu” adlı altıcildlik, İ.K.Adelunq və İ.S.Faterin 500-ə yaxın dilin materiallarından ibarət “Mitridat, yaxud ümumi dilçilik” dördcildliyini qeyd etmək lazımdır.

Dilçilik sahəsində sensualizm ideyaların yaranması fərdi psixologizmi meydana gətirirdi. E.B.Kondilyakın qrammatikasında sensualizm ideyaları əks olunurdu.

Müqayisəli və tarixi dilçilik görüşlərinin meydana gəlməsi XVII-XVIII əsr dilçilik sahəsində mühüm cəhətdir. Dillərin tarixi inkişaf problemi üzrə Cambattisto Vikon, Jan Jak Russo, Adam Smit, Şarl de Bros, Con Horn-Tuk, Pristli, Herder və başqaları işləmişlər.

Dillərin müqayisəli öyrənilməsi Sanskrit – qədim hind dili ilə avropalıların tanışlığı ilə başladı. İngilis hüquqşünası və şərqsünası Vilyam Cons “Asiya tədqiqatları” adlı əsərində qədim hindlilərin ədəbi dili haqda ətraflı məlumat verirdi.

XVIII əsr alimləri – M.Lomonosov, F.Ruhinq, Gelh, İ.Dubrovki və başqaları dillərin qohumluğu məsələsi ilə məşğul olmuşlar. F.Şlegelin müqayisəli-tarixi dilçilik üçün təməl daşı hesab edilən “Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında” əsəri dil tarixi və dillərin müqayisəsi sahəsində qiymətli tədqiqat işidir.

Bir sıra alimlərin fikrincə müqayisəli-tarixi dilçiliklə dilçilik elmi meydana gəlmişdir. Müqayisəli-tarixi dilçilik F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm və A.Vostokovun fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Onlar dilçilik tarixində hind-Avropa dil ailəsindən ayrı-ayrı dil qruplarının müqayisəli qrammatikalarına aid əsərlərlə yeni dövr açmışlar.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin meydana gəlməsində mühüm xidmətləri olan Rasmus Xristian Rask – Danimarka dilçisi, bu dilçilik məktəbinin banisi də sayıla bilər. Rasmus Rask “Qədim şimal dili sahəsində tədqiqat və yaxud island dilinin mənşəyi” əsərini F.Boppun əsərindən öncə yazsa da, ondan sonra nəşr etdirmişdir. 25 dil bilən alimin italyan, ispan, friz, isveç, qədim ingilis və s. dillərə dair qrammatika əsərləri var. Onun “İsland dili üzrə təlimat” əsərində qeyd etdiyi fikirlər bütün zamanlar üçün əhəmiyyətini itirməmişdir: “Qrammatikanın vəzifəsi sözləri düzəltmək haqqında göstərişlər vermək yox, sözlərin düzəlməsini və dəyişməsinə təsvir etməkdir” [1, s. 26].

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin nümayəndələrindən biri olan Yakob Qrim – görkəmli alman alimi bu üsulla hind-Avropa dillərinin böyük qruplarından biri german dilləri üzərində tədqiqat aparmışdır. Onun dördcildlik “Alman qrammatikası”, “German dillərində samitlərin ilkin dəyişməsi”, “Alman dilinin tarixi” əsərləri bu sahədə görülmüş əhəmiyyətli işlərdir. Almanyanın görkəmli dilçilərindən biri olan Vilhelm fon Humboltun dilçilik görüşləri ilə ümumi dilçilik və ya fəlsəfi dilçilik məktəbi yarandı. “Yava adasındakı Kavi dili haqqında” əsərinin “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və onun insan nəslinin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” hissəsində dilçiliyin fəlsəfi məsələlərindən danışılır. V.Humboltun “İnkişafın müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi haqqında” əsəri onun nəzəri mülahizələrinin mahiyyətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

V.Humbolt dili xalq ruhunun ifadəsi kimi izah edirdi: “...dil daxili varlıq orqanıdır, daxili özünüanlama və təzahürdə olan varlığın özüdür. Dil öz köklərinin bütün ən incə telləri ilə xalq ruhuna bağlıdır və bu sonuncu dilə nə qədər eyni nisbətdə təsir edirsə, onun inkişafı bir o qədər qanunauyğun və zəngin olur. Lakin dil özünün qarşılıqlı asılılığı əlaqələrində xalq dil dərrakəsinin yaranışı olduğundan, dilin öz daxili həyatında yaranmasına aid sualları da, eyni zamanda onun ən əsas fərqlərinin yaranması suallarını da bu nöqtəyi-nəzərə yüksəlmədən əsaslı surətdə həll etmək olmaz” [1, s. 28].

XIX yüzilliyin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri bütün sahələrdə naturalist baxışın mövcudluğu hesab oluna bilər. Oqüst Kant – fransız pozitivist filosof və onun nəzəriyyəsinin davamçıları iddia edirdilər ki, cəmiyyət canlı orqanizmlərlə eyniləşir və ictimai hadisələr təbiətin qanunları ilə müəyyənləşir.

İppolit Ten – fransız ədəbiyyatşünası düşünürdü ki, ədəbiyyatın əsas vəzifəsi təbiətin inikası olmasıdır. Naturalist baxışların dilçilik sahəsində təzahürü özünü Morits Rappın “Dilin fiziologiyası” əsərində göstərirdi. Dilçilik sahəsində naturalizmin məktəb kimi formalaşması alman dilşünası Avqust Şleyxerin adı ilə bağlıdır. “Dillərin müqayisəli tarixinə dair”, “Avropa dilləri”, “Müqayisəli dilçilik tədqiqatları”, “Kilsə-slavyan dilinin morfologiyası”, “Litva dili üzrə təlimat”, “Alman dili”, “Hind-german dilləri müqayisəli qrammatikası kompendiumu”, “Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi”, “İnsanların bədi tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında”, “Hind-german dillərinin müntəxəbatı” və s. əsərlərlə dilçilik sahəsində zəngin elmi irs qoymuşdur. Onun “Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi”, “İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında”, “Müqayisəli dilçilik tədqiqatları” və “Alman dili” əsərlərində alimin naturalist dilçilik görüşləri özünü göstərir.

A.Şleyxerin naturalist dilçilik görüşlərinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, dili səs materialından yaranmış ən yüksək təbiət orqanizmi hesab edirdi: “Dilin həyatı mahiyyət etibarilə digər canlı orqanizmlərin – bitki və heyvanların həyatından qətiyyən fərqlənir. Onların hər birinin ən sadə başlanğıcdan ən mürəkkəb formalara kimi böyümə və dillərin əldə etdikləri yüksək formalardan uzaqlaşdıqları və onların itirdikləri qocalıq dövrləri vardır. Təbiətşünaslar bunu geri metamorfoza adlandırırlar” [1, s. 31].

XIX əsrdə psixoloji dilçilik məktəbinin yaranması alman dilçisi H.Şteyntalın, rus dilçisi A.A.Potebnyanın adı ilə bağlıdır. Təkcə nəzəriyyəçi kimi məşğul olan H.Şteyntal “Dillərin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi”, “Dilin mənşəyi”, “Psixologiyaya və dilçiliyə giriş” və “Dilin fəlsəfəsi” kimi əsərləri vardır.

Onun dilçilik tarixindən bəhs edən “B.Humboldtun dilçiliyə dair əsərləri və Gel fəlsəfəsi”, “Məntiqə xüsusi diqqət yetirməklə yunanların və romalıların dövründən bəri dilçilik tarixi” əsərləri vardır. O, M.Lasariusla Voronejdə rus dilində çapa verilmiş “Xalq psixologiyası haqqında mülahizələr” əsəri əsasən İohan Fridrix Herbartın təsəvvürlərinə, təcrübəsinə əsaslanırdı. H.Şteyntalın görüşlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Dilçiliyin predmeti dildir”. Danışq qabiliyyəti, dil materiaları hər vaxt lazım olanıdır. Hər xalqın dil toplusu, dəqiq danışq dili var. Steyntal daxili dili 3 növə bölmüşdür. Birinci və ikinci tarixdən əvvəl, üçüncü isə tarixi dövrdür.

Böyük alim psixoloji dilçilik məktəbinin nümayəndəsi A.A.Potebnya da olmuşdur. Onun əsərlərində dilçilik nəzəriyyəsi məsələləri “Fikir və dil”, “Rus dili səslərinin tarixinə dair”, “Filologiya elmləri nəzəriyyəsi üzrə mühazirələrdən”, “Filologiya elmləri nəzəriyyəsi üzrə qeydlərdən” bəhs edilmişdir. Dörd cildədən ibarət “Rus qrammatikası üzrə qeydlər” əsəri A.A.Potebnyanın doktorluq dissertasiyası yaradıcılığının yüksək zirvəsidir.

B.Delbryük, A.Leskin, G.Paul, K.Bruqman, G.Osthoof gənc qrammatiklər dilçilik məktəbinin nümayəndələri idi. XIX yüzilliyin 70-80-ci illərində yaranmağa başlamış Gənc qrammatiklər məktəbinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bir qism gənc dilçi Avqust Şleyxeri tənqid edirdilər. Onlar ilk növbədə yeni konsepsiya yaratmaq üçün çalışırdılar. Leyspiq universitetinin professorları olan bu dilçiləri köhnə nəslin nümayəndələri olan dilçilər istehzal olaraq “gənc qrammatiklər” deyə adlandırdılar. “Gənc qrammatiklər”in bir sıra tərəfkeşləri də mövcud idi. Bunlara aşağıdakı dilçi qrammatiklərin adlarını nümunə göstərmək olar: V.Tomsen (1842-1927, Danimarka), M.Breal (1832-1915, Fransa), F.M.Buslayev, F.F.Fortunatov (Rusiya). Fonetika və qrammatika bu dilçilərin tədqiqatlarında xüsusi yer tuturdu. Lakin dil sisteminin əhatəli öyrənilməsi üçün bu kifayət deyildi. Psixologizm nəzəri dilçilik görüşləri baxımından üstün mövqedə idi.

XX yüzillikdə bir sıra dilçilik məktəbləri mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Filip Fyodoroviç Fortunatov Moskva dilçilik məktəbinin banisi idi. O, gənc qrammatiklərin dilçilik görüşlərini davamçısı idi. Eyni zamanda tədqiqatlarını müqayisəli dilçilik sahəsində aparırdı. Dünyada mövcud olan dilləri aşağıdakı kimi tiplərinə görə bölürdü: 1. aqlütinativ dillər – Ural-Altay dilləri; 2. flektiv-aqqlütinativ dillər – sami dilləri; 3. flektiv dillər – hind-Avropa dilləri; 4. kök dillər – Çin, Siam və s. dillər; 5. polisintetik dillər – Amerika hindularının dilləri.

Boduen de Kurtene Kazan dilçilik məktəbinin aparıcı nümayəndəsi idi. Polyak əsilli olan tədqiqatçı dilçinin əsas fəaliyyət istiqaməti Kazan universiteti ilə əlaqəli idi. Boduen de Kurtene dilçilik tarixində ilk olaraq fonem nəzəriyyəsi deyilən anlayışı yaratmışdır. Fonem, leksem, morfem və sintaqm, qrafem, aksuma, kinem (artikulyasiya – tələffüz baxımından fərqləndirən əlamət) kimi terminləri dilçilik elminə gətirmişdir. Nikolay Vyaçeslovoviç Krusevski Kazan dilçilik məktəbindən olan digər bir nümayəndədir. Bunlardan əlavə, Vasili Alikseyeviç Boqoroditski və Vasili Vasileyviç Radlov türk dilləri sahəsində tədqiqatlar aparmış görkəmli dilçilərdir.

XX yüzilliyin 20-ci illərində dilçilik sahəsində neolinqvistika məktəbi formalaşmışdır. C.Bertoni, M.Bartoli və V.Pizani bu məktəbin əsas nümayəndələri idilər. Məktəb İtaliyada mövcud olmuşdur. “Gənc qrammatiklər”in tənqidi neolinqvistika məktəbinin nümayəndələrinin konsepsiyasında əsas yer tuturdu. Dilə estetik ifadələr məcmusu kimi yanaşan neolinqvistlər yeni bir ideya – dilçilik coğrafiyası ideyasını yürüdürlər. Neolinqvistlər sözlərin semantikasını əsas götürür, dildə baş verən dəyişmələri etnik qarışmaların nəticəsi kimi izah edirdilər.

XX əsr dilçilik məktəblərindən biri də sosioloji dilçilik məktəbi olmuşdur. Ferdinand de Sössür sosioloji dilçilik məktəbinin əsas nümayəndəsi idi. “Ümumi dilçilik kursu” adlanan əsas əsəri o, vəfat etdikdən sonra tələbələri Albert Seşe və Şarl Balli tərəfindən nəşr olunmuşdur. Dil və nitq Ferdinand de Sössürün dilçilik nəzəriyyəsində fərqləndirilirdi. Burada sinxronik və diaxronik əlaqələr müəyyənləşirdi. Sössürün fikrincə, kollektiv heç nə nitqdə mövcud deyildir, nitq fərdir və ani yaranır. Dil elə bir xəzinədir ki, nitqin təcrübəsi vasitəsilə ictimai kollektivə yansıyır. Bundan əlavə fransız dilçiləri Antuan Meye, Şarl Balli, Kean Vandries, Albert Seşe sosioloji dilçilik məktəbinin digər nümayəndələri olmuşlar.

Ferdinand de Sössürün təlimidə öz əksini tapan dilin sistem şəklində olması konsepsiyası əsasında strukturalizm dilçilik məktəbi və funksional, qlossematika və deskriptiv məktəblər yaranmışdır. Praqa funksional dilçilik məktəbi, Danimarka qlossematikası və Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi strukturalizm dilçilik cərəyanı əsasında yaranmış məktəblərdir.

Çexiyada meydana gəlmiş Praqa funksional dilçilik məktəbinin yaradıcısı ingilis dilçi alimi Vilem Matezius olmuşdur. Vilem Mateziusun yaratdığı “Praqa dilçilik dərnəyi” Praqa funksional dilçilik məktəbinin bazası olmuşdur. F.Travniçek, V.Skaliçka, B.Havranek, S.Kariyevski, R.Yakobson, N.Trubetskoy V.Mateziusun şagirdləri olmuş B.Trinka, İ.Vaxek bu məktəbin nümayəndələri olmuşlar. Həmin dövrdə mövcud olmuş dilçilik məktəblərindən biri də Danimarka qlossematikası məktəbi idi. Lui Yelmslev və Biqo Brondal bu məktəbin əsas nümayəndələri idilər. Yunanca qlosse dil, sema isə işarə mənasını verir. Danimarka qlossematikası məktəbinin nümayəndələri dilçilikdə mövcud olan diaxronik aspekti qəbul etmir, bütün dillərçün dilçilik nəzəriyyəsi yaradılması sahəsində konkret dil materialı faktını nəzərə almırdılar. Danimarka qlossematikası məktəbinin nümayəndələrinin tədqiqat əsərləri əsasən bunlardır: L.Yelmslevin “Ümumi qrammatikanın prinsipləri”, V.Brondalın “Struktural dilçilik”,

H.Uldalın “Qlossematikanın əsasları”. L. Yelmslevin fikrincə normalar uzus (adət, ənənə) və nitq aktlarını tələb edir. Yəni hər bir norma uzus bir nitq aktından meydana çıxır.

Monard Bulmfild, Farns Boas, Blok, Sepir, Treyser, Harris və Hakit Amerika dilçilik məktəbinin nümayəndələri olmuşlar. Amerika dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin tədqiqatlarına görə desprektiv (latın sözü olub təsvir mənasındadır) metod əsas götürülməlidir. Distributiv təhlil istiqamətindən yanaşdıqda isə dil vahidləri olan elementlərin ardıcılığı (fonem, morfem və söz) əhəmiyyətli prinsip olaraq qəbul edilir.

Nəticə

Dilçilik elmi və onun inkişaf tarixi haqqında elmi səviyyədə dərin tədqiqatlar aparmaq və onun araşdırılması xüsusilə də əhəmiyyətlidir. Məkanından asılı olmayaraq dilçilik elmi yeni istiqamətlərdə inkişafa hər zaman möhtacdır. Belə ki, dilçilik tipologiyası zaman keçdikcə, inkişaf etdikcə öz üfüqlərini genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 səh
2. Babayev Adil. Dilçiliyə giriş. Bakı, Mütərcim, 2017. -560 səh.
3. Bayramov Ə. S. İnsan danışmağı və fikirləşməyi necə öyrənmişdir. Bakı. 1963.
4. Cəfərov Nizami. Ümumi dilçilik. Bakı, “Təhsil” 2020, 144
5. Qurbanov Afad. Ümumi dilçilik. I cild (3 cilddə). Bakı, 2019, 448 səh.
6. Məmmədov N. N. Dilçiliyin əsasları. Bakı 1961.
7. Məmmədov N. N., A. A. Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı. 1966.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990.
9. Rəcəbov Ə. Ə. Dilçiliyin tarixi. Bakı. 1988.
10. F.de Sössür Amerika dilçisi U.D.Uitni haqqında (Nərmin Rəcəbova ilə), “Mütərcim” jurn., 2000, № 3, c 47-50 93.
11. Redaktordan – Adil Babayev “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”, Bakı: 1996
12. Sosiolinqvistika və törədici qrammatika. “Dil və ədəbiyyat”, 2003.

Rəyçi: dos. Ü. Nəsirova

Göndərilib: 23.02.2022

Qəbul edilib: 22.03.2022